

Veres András**Cigányok az irodalomban***

Írásom címében csak kényszerűségből szerepel a „cigányok” formula, mert a magyarul ijesztően hangzó „cigányság” szó lenne a pontos. A cigány szereplők esetében ugyanis származásuk csaknem mindig perdöntőnek számít; ha egyedítik is őket, ezt kizárólag a föltételezett, többnyire negatív csoporttulajdonságok keretei között teszik, ami azzal függ össze, hogy nomád életmódjával a cigányság kollektív kihívást jelentett a helyhez kötött földművelő és városi társadalmak számára. Rövid áttekintésemben arra vállalkozom, hogy ismert művek példáján keresztül (tehát egyáltalán nem törekedve teljességre) felvázoljam a cigánykép alakulását mintegy másfél-kétszáz év európai irodalmában.

A cigányok igazi karrierje az irodalomban csak a romantikával kezdődött. Korábban még ők is besoroltattak a létezés nagy láncolatába, mint az Úr valamennyi teremtménye, beleértve a haszontalan növény- és állatfajokat is. A XVII. és a kora XVIII. századi irodalom jószívű, de ügyes tolvajokként írja le őket. Kriminálisuk a pikareszk világában nem számított rendkívülinek, mert ott a bűnözés a leghétköznapiabb, mondhatni, legjellemzőbb foglalatosság, s a cigánytábor csak az egyik a sok, állandóan úton lévő, kisebb-nagyobb bűncselekményből élő (nép)csoport közül.

* Veres András: Cigányok az irodalomban. A tanulmány a kötetünk számára készült. Részlete Barangoló, szomorú nép címen megjelent: *Kritika* 1997 (12):10—11.

Merőben másképp merül fel megítélésük az abszolút monarchia etatista nézőpontjából: az állampolgárok kötelességei fölött őrökdő bürokrácia szemében az örökösen vándorló, „hontalan” cigányság szabályozhatatlan, következésképp deviáns népség, melynek ragaszkodását nomád életformájához rejtélyes keleti eredetével magyarázzák. (Később pedig, az európai nacionalizmusok előretörése idején, lényegében e csapáson haladnak tovább, amikor a helyhez és nyelvhez fűződő történelmi közösségként definiált nemzet fogalmából magától értetődően rekesztik ki a cigányságot.)*

De az, ami a köztisztviselők számára súlyos szociálpolitikai problémát jelent, a felvilágosult gondolkodásban úgy jelenik meg, mint a társadalmi és politikai szerveződés érdekes, alternatív formája. Például Henry Fielding *Tom Jones* című regényének (1749) figyelemre méltó epizódja, amikor a főhős és szolgálja utazásuk során egy cigány esküvő közepébe csöppennek. Tom megcsodálja a vajda igazságérzetét és bölcsességét, amellyel egy hirtelen támadt vitás helyzetet megold. Ezután kerül sor közöttük az alábbi párbeszédre:

- „- Ázst hisem, meglepődött ázs úr. Gondolom, nagyon ross vilemínye ván ázs én nípemről; ázst hisi, hogy mi mindnyájan tolvajok vágyunk.

- Be kell vallanom, uram - válaszolta Jones -, nem beszélnek önökről olyan kedvezően, mint ahogy, látom, megérdemelnék.

- Mingyár megmondom én - mondotta a vajda -, mi á különbsig közstünk meg maguk közst. Ázs én nípem á maguk nípit rabolja, viszont á maguk nípe meg egymást rabolja."

**

Fielding elismerését mindenekelőtt a cigányok összetartása, különösen erős csoportkohéziója vívta ki, valamint az, hogy választott vezetőjüknek föltétlenül engedelmeskednek, az pedig nem él vissza hatalmával. „Az abszolút monarchia ellen voltaképp csak egyetlen kifogásom van - tűzi

hoz

zá az idézett párbeszédet követő eszmefuttatása végén. -

E kiváló alkotmányrendszer egyetlen hibája (...) az csupán, hogy nehéz olyan embert találni, aki az abszolút uralkodó tisztét megfelelően el tudja látni."

Fielding nyitott, toleráns megközelítésébe persze az is belefért, hogy néhány évvel később - immár Westminster békebírájaként, a valóságos bűnözés ellen keresve javallatot - arról írt, hogy a törvényes felelősségre vonhatóság érdekében a cigányok és más csavargók szabad mozgását meg kellene tiltani.

* A folyamatról átfogó képet ad Katie Trumpener (1996) kitűnő tanulmánya, amelyre messzemenően támaszkodtam. (Örlősy Dorottya fordítása.)

** Fielding 1984.2. kötet: 192. (Julow Viktor fordítása.)

A polgárosodó világban az életmódjához ragaszkodó cigányság egyre lejjebb kerül a társadalmi hierarchiában. Jó példa lehet rá Goethe *Götz von Berlichingen* című lovagdrámája (1773), amely a német parasztháborúk áttekinthetetlen zűrzavarában egyedül a cigányok törvény- és területenkívüliségét mutatja egyértelműnek. A címszereplő lovag végső bukása előtt a világrend tökéletes fölborulásaként éli meg, hogy cigányok segítségére szorul:

„Ó, császár, császárom! -

fohászkodik Götz -

Rablók

védelmezik gyermekeidet. " *

Míg a neoklasszicizmusban a cigányság a primitív demokráciát szimbolizálja, a késői felvilágosodásban már a civilizációs fejlődés akadályát. A romantikusok előfutáraként számon tartott William Cowper főművében,

A feladat

("The Task") című, többrészes költeményében (1785) ekként ítélik fölöttük:

„Különös, hogy egy racionális és emberi formába bújt lényel mennyire elbánhat saját természete, ha hagyja; noha tehetsége van a művészetekhez, mi javára válhatna a világnak és enmagának, inkább kiteszítja magát a társadalomból, és a tiszteletreméltó, fáradságos munka helyett a nyomorúságos henyeséget választja!"

**

Hasonlóképp állnak a civilizációs fejlődés útjában a cigányok Walter Scott egyik korai, *Guy Mannering*

című regényében (1815), de itt a felelősség elsősorban nem az övék. Scott (nem kevés költői szabadsággal) a vándor életmódot folytató cigányságot teszi meg a feudális szabadságjogok és szoros csoportkötelékek képviselőjének, akit tönkretesz a földek bekerítése és magánkézbe adása. A regényben úgy állnak bosszút a földjükről elűzött cigányok az arisztokrata tulajdonoson, hogy elrabolják fiát: osztozzon ő is sorsukban, melyet apjának köszönhetnek.

A romantikus irodalom is ebből az ellentétből indult ki, de -megfordítva a korábbi értékelést - az *autonómia*

és az

ellenállás

szimbólumát ünnepelte a cigányságban; olyan közösségnek hitte, amelyet a szabadság szeretete és a politikai ellenállás őrzött meg és tart egyben minden nélkülözés és üldözés ellenére. E felfogás legismertebb reprezentatív műve Puskin nagyszerű poémája, a

Cigányok

(1824), melynek hőse, Aleko a XIX. századi orosz irodalom kedvelt típusának, a „felesleges” embernek egyik első változata, Puskin életművében Anyegin előképe.

* Ld. Goethe 1982:117 (Vajda Miklós fordítása).

** Idézi Trumpener, i.m.: 230.

A civilizált világból kiábrándult Aleko a civilizálatlan létbe menekül: egy vándorló cigánycsapathoz csatlakozik. Az öreg vajda szívesen fogadja a kötöttségek nélküli szabadság világában: „...*A puszta nagy, /Itt otthon neked is telik. / Ha neked tetszik, szívesen / Osztom meg veled a kenyerem / És ponyvasátram rongyait. / Ha úgy kívánsz, maradj csak itt, / Osztozz mivelünk idekinn /A nincstelenek kincsein. /A mi vagyonunk a szabadság. /Szegénységünket ingyen adják.*” A

cigány törzsről kiderül, hogy nemcsak a civilizáción van kívül, hanem a történelmi időn is: egykor Ovidiusnak nyújtott menedéket politikai száműzetése idején, s ezért a költő orfeuszi énekeit kapta cserébe. Aleko és a vajda lánya, Zemfira szeretik egymást, de cigánylány szerelme nem válhat tulajdonná, Aleko pedig nem képes elviselni kedvese hűtlenségét. A gyilkoló, majd magába roskadt Aleko fölött a vajda tart ítéletet;

„*Idegen maradtál közöttünk, / Te a szabadságot akartad! Szabadságot, de csak magadnak, / Egyek veled mi nem lehetünk. /Jó és szelíd a mi világunk, /Te kevély vagy, ez nincs minálunk, / Maradj el itt, magadba menj el, /Békülj ki háborgó szíveddel!*” *

Ahogy a szerelem, a szabadság sem sajátítható ki ebben a világban: Alekonak nincs helye benne.

A bizzart és groteszket előtérbe állító romantikus esztétika számára igencsak kapóra jött a cigány tematika, keresve sem találhatott alkalmasabb szereplőt a *másság* képviselőjére. A cigány és a polgári létezés közötti antagonizmus eleve kudarcra kárhoztatja a kettő dialógus-kísérleteit. Talán Victor Hugo regénye,

A párizsi Notre Dame

(1831) lehet rá az egyik legmeggyőzőbb bizonyíték. Esmeralda, a szép cigánylány képtelen megértetni magát előítéletekben elmerülő környezetével, jóllehet csaknem mindenkit megbabonáz, aki kapcsolatba kerül vele. Félrevezető látszatok sorozataként bontakozik ki a cselekmény - valamennyi főszereplőt a maga rögeszmés hite hajtja feltartóztatlan végzete felé. A középkori Párizs fölött csak névleg uralkodik XI. Lajos király, az igazi úr a zabolátlan szenvedély és a vakbuzgóság. Azzal, hogy valaki cigánylány, már félig-meddig meg is váltotta belépőjegyét ahhoz, hogy boszorkányként ítéljék el. A regény kifejezetten ironikus célzatú leleplezése, hogy Esmeralda valójában nem is cigány, hanem csupán cigányok nevelték fel, miután kisgyermekként elrabolták szüleitől. (A gyermekrablás egyébként különösen kedvelt

fogása a romantikának is, a romantika vívmányait aprópénzre váltó ponyvának is. Egyik legismertebb példa rá García Gutierrez spanyol költő

El Trovador

című drámája, amely Verdi zenéjével vált világhírűvé.)

Hasonlóképp katasztrófával végződik Prosper Mérimée *Carmen* című kisregényében (1845) a címszereplő hősnő és Don José szerelme. A káplárként szolgáló fiút annyira rabul ejti a cigánylány szépsége, hogy féltékenységeben gyilkol érte, s banditává züllik. Ám Carmen, akárcsak

* Idézett részleteket ld. Puskin 1964:412., illetve 428-429. (Hegedüs Géza fordítása.)

Zemfira, nem tűr meg sokáig semmiféle láncot, Don José pedig, amikor Carmen végleg eltaszítja magától, Aleko módján bosszulja meg a rajta esett sérelmet. Kettejük históriáját éppen az emeli a szokványos féltékenységi drámák fölé, hogy nekik eleve nem lenne szabad találkozniuk, az ő esetükben sorsuk egymáshoz kötése *önmagában* tragikai vétség. Az sem lehet véletlen, hogy a balsikerű szerelmi történetek majd mindegyikében a nő a cigány, s ő hozza kísértésbe a nem cigány férfit.

De a cigánylányok, illetve -asszonyok nemcsak előidézői és áldozatai lehetnek a végzetnek, hanem jóstehetséggel megáldott hírvivői is. Úgy látszik, a tolvajlás mellett a jövőmondás a másik leginkább elismert cigány „hivatás”. Érdekes példáját találjuk ennek Heinrich von Kleist *Kohlhaas Mihály*

című kisregényében (1808). A főszereplő: lókereskedő, akinek két lovát a tronkenburgi várúrfi önkényesen lefoglalta; miután hiába próbál törvényes úton érvényt szerezni igazának, maga veszi kezébe az igazságszolgáltatást: fegyverrel támad a tronkenburgi várra s rövidesen lángba borul a fél tartomány. Nem kisebb ember, mint Luther Márton próbál közvetíteni Kohlhaas és a szász választófejedelem között; s végül a császár igazságot is szolgáltat neki, ugyanakkor Kohlhaasnak az életével kell fizetnie azért, hogy megsértette a törvényes rendet. Az események hangsúlyozottan szűkszavú és tárgyyszerű elmondását egyetlen esetben szakítja meg - nem sokkal a regény befejezése előtt - egy különös, rejtélyes epizód.

Egy cigányasszony jóslott a brandenburgi és a szász választófejedelemnek. Szavait komolyan kell venni, mivel jóslataiból nem egy teljesült már, ezért a szász választófejedelem hajtóvadászatot indít az után a papírlap után, amelyre a jósnő felírta, hogy ki és mikor fogja elvenni az országát. A papírlap Kohlhaashoz került, s talán megmenthetné őt, ha kiszolgáltatná. Ő azonban nem hajlandó megalkudni a hitszegőnek bizonyult fejedelemmel, inkább magával viszi a titkot a sírba. A jóslat körüli bonyodalom felfogható meseszerű betétnek is, de valószínűbb, hogy az a funkciója: *transzcendens* támogatást adjon a (most végre) megnyilatkozó igazságérzetnek, amelyet a valóságos világban az igazságtalanság süket csöndje vesz körül.

A cigányok mindenesetre különleges viszonyban vannak a jövővel, s talán éppen az ad alapot ehhez, hogy *kívül* vannak a történelmi időn. Mint Baudelaire *Vándorcigányok* című költeményében (1857), ahol szembeütnő az ellentét a jelenben való hontalanságuk és a jövőben való otthonosságuk között:

„Az égőszemű jósnép tegnap kora reggel / útnak eredt:

mohó purdék a megszokott /anyai kebleken, vagy fent az asszonyok / hátán: így vándorol a törzs a sok gyerekekkel. (...) tar szikla zengő /forrást lövellve dús zöldben s virágban áll / e vándorok előtt, kiket ölelni vár / meghitt hazájuk, a titokzatos jövőendő”.

*

A romantikus képzelet - némiképp az örökös vándorokról szóló mondák mintájára - szerencsétlen, de szerencsétlenségében is büszke, önmagának való és önmagában kiteljesedő néppé mitizálta a civilizációs fejlődésből kimaradó, az európai trendbe nem illeszkedő cigányságot. Alighanem Liszt Ferenc fejezte ki ezt legtalálóbban *A cigányok és zenéjük Magyarországon* című,

francia nyelven megjelent munkájában (1859):

„Európa egy népe hirtelen tűnt fel, anélkül, hogy bárki pontosan meg tudná mondani, honnan származik. A hódítás minden vágya nélkül ereszkedett le kontinensünkre, és egyáltalán nem tartott igényt állandó lakhelyre. Nyilvánvalóan fel sem merült benne, hogy akár egyetlen darabka földet kisajátítson magának; másfelől azonban ellenszegül annak, hogy bárkinek akárcsak egy percre is szolgálatába álljon. Nem akarván leigázni másokat, nem kellett tartania önnön leigázásától... (...) Maguk sem tudják, vajon jönnek-e vagy mennek... nincsenek hagyományaik, nem vezetnek évkönyveket. Egy faj, melynek se vallása, se törvényei nincsenek, nincsenek körülírható hiedelmeik vagy életviteli szabályaik; kizárólag a faragatlan babonáság, a homályos szokások, az állandó nyomor és a mélységes lealacsonyodás tartja össze őket; a rengeteg megaláztatás és szükség ellenére is makacsul fennmaradnak, fenntartják sátraikat, rongyaikat, éhségüket, szabadságukat. Egy nép, melynek a civilizált nemzetekre gyakorolt hatása, az elragadtatás éppoly nehezen írható le, mint amilyen nehezen írható ki; csak halad előre korról korra, mint valami misztikus örökség; rossz híre ellenére fajtájának életeréje és bájosága tetszést vált ki legnagyobb költőinkből.

Korántsem véletlen, hogy egy magyar származású zeneszerző közelített ilyen empátiával a cigányság problémájához. Némely közép-európai zeneszerző (elsősorban Liszt és Brahms), mintegy saját alkotói szabadságának jelzésként szívesen választotta alkalomadtán a cigányzenét modellnek. Tehát a Liszt által is emlegetett „elragadtatás”-t nemcsak a különös nép sorsa válthatta ki, hanem a cigány zenészek varázslatos játéka és fantáziavilága is.

* Szabó Lőrinc fordítása.

** Idézi Trumpener, i. m.:227. A kutatás ma már kétségbe vonja, hogy egészében Liszt Ferenc írta volna a neve alatt megjelent szöveget. Ld. Sárosi 1971:127-128.

E varázslatnak érzékletes lírai dokumentumai a Magyarországon született és nevelkedett osztrák-német költő, Nikolaus Lenau cigányrománcai, a *Miska a Marosnál* és a *Miska a Tiszánál*.

Az első romantikus történet a megcsalt cigánylányról és a cigányprímás apáról, aki úgy áll bosszút a hűtlen csábítón, hogy muzsikájával a halálba kergeti. A második a magyar huszárok hajdani virtusát felidéző, a szenvedélyeket felkorbácsoló hegedűszó és cimbalomhang nyelvi parafrázisa. Igaz, a két románc csupán előjáték a Lenau cigány témájú költészetének csúcsát jelentő

Három cigányhoz

képe. A fűzfa alatt gondtalanul heverésző -hegedülő, pipázó és alvó - cigányok valamiképp az élet teljességét jelképezik:

„Tőlük tudom, hogy az élet / bús torát hogy üljük: / elfüstöljük,
elalusszuk / és elhegedüljük.”

* A kényszerű robottól el nem torzított, ösztönös-természetes emberi élet teljességét szimbolizálják.

Míg a romantikából elszármazott bűnügyi irodalom a kalandokat kiváltó bűbájolás és ártás képviselőiként fogja fel a cigányokat, a romantikát felváltó realizmus pedig - visszafogottan és árnyaltan, ám az irányultságát tekintve hasonló módon - a mindennapok rendjét fenyegető-felforgató veszedelemként, addig a századvégi szimbolizmus és esztéticizmus a cigányok függetlenségét és titokzatos, mágikus erejét saját bohém életvezetésének és

civilizáció-ellenességének, illetve esztétikai autonómiájának és művészi alkímiájának rokonaként. Az esztéticista értelmezés sajátos változatát reprezentálja Thomas Mann *Tonio Kröger* cí
mű kisregénye (1903), amelynek hőse, a művésznak álcázott polgár a cigány egzisztenciától való merev elhatárolódással próbálja helyreállítani ismételt elbizonytalanodó identitástudatát, * de voltaképp a művészlét iránt érzett kétségei fejeződnek ki ebben.

* Kosztolányi Dezső fordítása. Mindhárom Lenau-vers az 1830-as években született. A Három cigány számos fordítását tartalmazza a Hegedűs Sándor és Varga Ilona szerkesztésében megjelent válogatás (1996).

** Vö. Mann, Thomas 1968:293 és 309. (Lányi Viktor fordítása.)

Jóllehet az eddig számba vett értelmezésirányok mind a mai napig éreztetik hatásukat, a XX. századi irodalom szívesen él a korábbi beállítottságok játékos-ironikus *relativizálásával*. Mint Virginia Woolf

Orlando

című regénye (1928), amelynek arisztokrata származású, s valamiképp nemet változtató, férfiból nővé változó (sőt az Erzsébet-korból későbbi századokba kerülő) címszereplője időlegesen kivonul a nagyvilági életből és egy cigánykaravánhoz csatlakozik. Mintha a *Cigányok*

indításának helyzete ismétlődne itt is, de lefokozott, köznapian triviális szinten. Orlandónak sem sikerül gyökeret eresztetni a cigányok között. Akárhogy is igyekszik alkalmazkodni hozzájuk, idegen marad közöttük. Ha önérzetesen lefesti előttük angliai kastélyának háromszázhatvanöt szobáját s arra hivatkozik, hogy ősei négy vagy ötszáz évre visszamenőleg grófok és hercegek voltak, a cigányok azt felelik, hogy az ő nemzetségük két-háromezer évre néz vissza, és övék az egész föld.

Még radikálisabban fordul meg a viszonyítás iránya Gabriel García Márquez *Száz év magány* című regényében (1967), ahol az ősvadon mélyén megbúvó kicsiny falu, Macondo lakosai szemében éppen a cigányok képviselik a civilizált világot. Vezérük, Melchíades minden évben a tudomány újabb és újabb csodáival kápráztatja el Macondo lakóit. José Arcadio Buendía ezredezt, a kis település szellemi vezetőjét annyira elbűvölik a különféle találmányok, hogy lassanként elveszíti valóságérzékét. Azaz ebben a nyilvánvalóan parodisztikus beállításban a

civilizáció sem a technikai haladást jelenti elsősorban, hanem a fantasztikum birodalmát.

*

A magyar irodalomban éppúgy, mint a nem magyarban, a cigány szereplők megjelenítése hangsúlyozottan a cigánysághoz mint *kollektívumhoz* rendelt tulajdonságegyüttes alapján történik. A cigányság általános megítélése viszont - legalábbis a jelentősebb szerzőknél - a számos negatívum leírása ellenére sem mondható egészében elutasítónak vagy rosszindulatúnak.

Példaképpen Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényéből (1847) idéznék egy hosszabb részletet, amely alkalmas kiindulópont lehet irodalmunk cigányképének bemutatásához:

*„Azon nagyobb cigánycsapatok egyikétől körülvéve láták magokat, melyek akkor e hazát egyik szélétől a másikig átvándorolva, majd erdők között, majd a nagy síkon ütétek fel sátraikat. Túrva, sőt pártolva néha a király s földesurak által, s ismét minden különös ok nélkül egyszerre üldözve, rosszabb időkben kovácsmunkával, téglavetéssel, sőt favágással keresve élelmét, jobb napokban koldulás, jóslatok és zene közt élve, lopva mindég, hol alkalmat talált, s mindég egyenlő könnyelműséggel várva a holnapot - Fáraó népe, melynek földi hivatása talán csak abban áll, hogy körülvándorolva a nemzetek között, intse mindenikét, mi nyomorult az, ki hazáját elveszte - akkor, mint most, könnyen meg vala ismerhető, s Orbán némiképp megnyugtatta érzé magát, midőn látta, hogy védenek oly emberek közé került, kik gonosztetteiket a fosztogatásnál tovább terjeszteni nem szokták. ” **

Eötvös megértő iróniával beszél a cigányok életmódjáról (azok a rosszabb idők, amikor dolgozni kénytelenek). Elnéző attitűdjének egyik oka nyilván az, hogy bár kriminalitás tapad hozzájuk, ennek mértéke enyhe másokéhoz képest (legalábbis az elbeszélte vérvizitáros korban); másik oka pedig, hogy ők maguk is védtelen áldozatai a hatalmasok kényének-kedvének („minden különös ok nélkül” üldözik őket) s hogy hontalanok lévén nyomorúságban élnek. Az irónia mögött jól kivehető a felvilágosult ember fölényérzete a civilizált világ peremére szorult cigánysággal szemben, ugyanakkor az ironikus hangnem nyomban eltűnik, mielőtt arról esik szó, hogy a hontalanná vált cigányság példáját súlyos figyelmeztetésnek kell tekinteni, mert hasonló sors lehet osztályrésze a többi nemzetnek is.

Ha igen különböző indítékok táplálják is, de a fölényérzet csaknem mindig jelen van a cigány

szereplők ábrázolásakor XIX. századi irodalmunkban.

Csokonai Vitéz Mihály töredékben maradt színjátéka, *A méla Tem-pefői vagy Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon* (1793)

első felvonásában jelentős szerepet kap Szuszmir, Fegyverneki gróf „bohó kalefakto-ra” (a fűtő mesterség annyira alávalónak számított, hogy szívesen bízták cigányra), akinek megjelenését, öltözkését - mielőtt színre lépne - így írja le a szerző:

„szurtos, fűrtös kezű és ábrázatú, borzas, szalmás hajjal, pernyés, hamvas öltözetbe, egy régi szűr a nyakába, az is sok helyen subadarabbal, zöld, veres és másféle posztóval megfoltozva, a fél ujjá elégett, egy sárga sapka a fejében, bolyhos kutyabőrrel prémezve, rongyos ingbe, gatyába, szuszogó bocskorban, egy piszkafa a kezébe...”. **

Gazdája kisebbik lányának, a műveletlen Évának kérésére Szuszmir egy mesét mond el, az előbeszéd fordulataival élve, rengeteg ismétléssel, olykor pongyolán fogalmazva. Jóllehet a mai fül számára nemcsak a történet érdekes, hanem nyelvi megformálása is erőteljes, az eredeti koncepció szerint Szuszmir meséje az alantas, parlagi irodalmat reprezentálja, s méltán vált ki ellenérzést a nagyobbik lány, az érett, művelt és a felvilágosodás emelkedett stíluseszményével azonosuló Rozáliából. Csokonai hite szerint a civilizációs fejlődés egyik legfőbb akadály a populáris ízlés, s hogy a lehető legjobban lejárassa, választott a populáris ízlés kiszolgálójának egy, a társadalmi és kulturális hierarchiának egyaránt legalján álló cigányt.

* Eötvös 1972:423.

** Csokonai 1973. 2. kötet: 278.

Merőben más az optikája Petőfi Sándor *Vándorélet* című zsánerképének (1844), amely egy oláh-cigány-karaván mindennapos vonulásának tréfás leírása. A humor főként a szedett-vedett cigánycsapatnak (kicsiben) az eposzi enumerációt idéző - s mintegy

A helység kalapácsát

előlegező -aprólékos mustrájából fakad, „hibádzó” javaik körülményes előadásából (igaz, Petőfi szívesen humorizált a maga vándorlásainak nyomorúságos körülményei fölött is), amit „szél úr” megsüvegelésének anekdotikus ízű epizódja zár le, bizonyágként arra, hogy a cigányoknak csak a háborgó elemektől van félnivalójuk, az emberektől nem. Ugyanakkor az előadás nézőpontját félreérthetetlen távolságtartás jellemzi, s az említett epizód fölvezetésekor mintha

engedne a cigányok gyávaságát általánosító sztereotípiának is:

„Így intéznek bátor lépteiket / Faluvégtől falu végeig. /Ily hős népet mi sem rettegtet... / Csak a szél! ezt megsüvegelik.”

A zárlat dacos gesztusát is kétértelművé teszi a szándékoltan drasztikus hangnem és a túlzó fogalmazás:

*„...ha szél úr könnyű szekeren / Gyors lovakkal más vidékre
hajt: /Régi kedvők ismét ott terem, / S farba rúgnak minden földi bajt.”*

A gyávaság sztereotípiája még nyilvánvalóbban érvényesül *A helység kalapácsa* (1844) kocsmai cigánybandájának bemutatásában:

*„Jöttek
nyomban utána / A hangász karnak tagjai hárman: / A kancsal hegedűs, / A félszemű
cimbalmos /S a bőgő sánta huzója - /Mind ivadéki /A hősi seregnek, / Melly hajdan Nagy-Idánál
/ A harci dicsőség / Vértette babérját / Olly nagyszerűen kanyarító / Nem-szőke fejére / S
nem-szőke fejének / Göndör hajára.”*

A Nagyidát bohózatba illő módon feladó cigányhad hajdani históriájának fölemlegetése annál inkább kirí a szövegkörnyezetből, mert túl kivételes, extrém história ahhoz, semhogyl helye volna

A helység kalapácsa

banalitásokat halmozó világában.

De Csokonai és Petőfi szövegeiből még hiányzik (illetve a *Vándoréletben* súlytalan) a bűnügyi vonatkozás, szemben a XIX. század cigány tematikájú írásainak többségével. Arany János *Bolond Istókja*

első énekében (1850) a cigányság „gaz nép”-ként van aposztrofálva,*

A bajusz

című anekdotikus életképben (1854) pedig az oláh-cigányok

„tudvalevő nagy zsiványok”-nak

neveztetnek (ámbár az utóbbiban a gúny éle elsősorban nem ellenük irányul), s mindkét szöveg a cigányok lételemének mutatja a tolvajlást, a csalást és a szélhámosságot.

* Vö. a 117. szakaszt.

Bonyolultabb a helyzet *A nagyidai cigányok* című komikus eposz (1851) esetében, melyet

szerzője - a

Bolond Istók második énekének (1873)

tanúsága szerint - az 1848-49-es magyar szabadságharc allegorikus torzképének szánt. Tehát a mi nemzeti hibáinkat felelteti meg a Nagyidát nagyzolásával és kérkedésével az - ostromot már feladni készülő - ellenség kezére játszó cigányhad ostoba viselkedésének:

„Rajongva tűnt elém a sátrak népe: (...) / Dicsőséget szomjaznak minden áron, / De, ha nem kell vér, olcsón is veszik; / Ritka dolog, hogy egyetértsen három; / A holnapot ma bízvást megeszik”. A

komikus eposzban Csóri vajda természetesen cigány logikával gondolkodik és álmodozik:

„Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:

/Hogy s mikép v

esz

ő majd új veres nadrágot, / Amely senkinek még soha testén

nem volt - / Ánglia posztóján bársonybul lesz a folt”.

Ám az allegorizáló szándék következtében a cigánysághoz hagyományosan rendelt negatívumok köre valamelyest módosul. Például nem mutatkozik gyávának: a cigányhad a várban marad, miközben a várat védő magyar sereg az éj leple alatt elszökik. (Igaz, nincs tisztában az erőviszonyokkal, tényleges küzdelemre pedig nem kerül sor.) Ugyanakkor a másutt egy húron pendülő cigánycsapat itt (amikor a koncról van szó) igencsak széthúzó-nak bizonyul. Végül a hiábavaló álmodozás és a felelőtlen nemtörődömség megtermi a maga gyümölcsét: nem tudnak élni az ölükbe hullt kivételes lehetőséggel.

A cigányok esetében elmaradhatatlannak tartott kriminalitást irodalmunk általában elnézően kezeli, mindenekelőtt azért, mert a társadalom perifériáján való létezés természetes velejárójaként fogja fel, ami mögött nem húzódik meg rosszakarat és nem jelent számottevő veszedelmet sem. Hasonló okból hajlandó eufemizálni, s kópéságnak, csínytevésnek fogadni el azt, hogy becsapnak, rászédnek másokat - végül is a ravaszság a gyöngék fegyvere. A regényekben a cigány szereplő sokszor csak így védekezhet a különféle fenyegetésekkel szemben. Mint Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényében (1853) történik, ahol a külön nagyúr abban leli kedvét, hogy idétlen tréfákkal gyötörje szolganépét, s egy alkalommal arra kényszeríti Vidra nevű bohócát (aki

„a legfeketébb

species, melyet cigá

nyok között találhatni”),

hogyan lenyelje a feltálat sült egeret. Vidra sem marad adósa gazdájának: úgy tesz, mintha a szörnyűséges táplálék megakadt volna a torkán (megijesztve vele a nagyurat), miközben suttyomban zsebébe csúsztatja az egeret. Korántsem véletlenül jut hely a nábob udvartartásában a cigánynak is. A patriarchális magyar társadalom rendjébe belesimult - ha másként nem, mint mulatság tárgya vagy eszköze. (Külön lapra tartozik a cigányzene; erre később térek vissza.)

Úgy látszik, a cigány csupán csapatosként számít kártékonnak, egy szál magában akár hasznos segítőtárs is lehet. *A falu jegyzőjétől* (1845) az *Egri csillagokig* (1901) számos regény akad, amely kifejezetten pozitív cigányhőst szerepeltet, aki teljes lélekkel szegődik el valamely

jó ügy szolgálatába. Eötvös József könyvében Peti cigány (aki fűtő, akárcsak Szuszmir) kezdettől pártját fogja a gálád módon földönfutóvá tett, betyársorba kényszerített Violának, s oroszlánrésze van a becsületes és védtelen címszereplő megmentésében, illetve a vesztére törő gonosztevők leleplezésében. Nagy Ignác

Magyar titkok

című regényében (1845) a főszereplő Bendét, az igazság fölkent bajnokát hasonló ügybuzgalommal segíti cigány inasa, Bertók a gazemberek üldözésében. (Az antiszemita beállítottságú műnek * pikáns ízt kölcsönöz, hogy a zsidó uzsorás ellenében a derék magyar hős elsősorban egy cigány segítségére számíthat.) Az

Egri csillagok

Sárközije pedig, ha őt valamiképp elkerülik is a törökök az ostrom során (Gárdonyi szeretetteljes humorral rajzolja meg gyávaságát), nem akármilyen szolgálatokat tesz a várvédőknek, mindeneelőtt az áruló Hegedűs hadnagy és társai mesterkedésének földerítésével. Jellemző, hogy Hegedűs és emberei annyira lebecsülik - mondhatni, levegőnek nézik - a cigányt: arra sem méltatják, hogy konspiráljanak előtte.

* Nagy Ignác regényére Kádár Judit hívta fel figyelmemet. Ld. még Az antiszemita magyar regény (1790-1839) című tanulmányát (1998).

A XIX. századi magyar liberális felfogás reprezentatív példája Jókai Mór elbeszélése, *Az utolsó cigányország*

(1854), amely a legendák időtlen messzeségében idézi fel Zingarát, a cigányok állítólagos őshazáját, ahol boldogan élt a nép, amíg fel nem dűlt a rettenetes Tamerlán tatár hordája, szétszórva őket a világ minden tájára, s örökös boldogtalanságra kárhoztatja őket egykori vajdájuk, Ruhiva átka. Figyelemre méltó a novella zárlata, ahol az elbeszélő a történelmi időbe lép át: „..."

mindenütt ismerik őket, mindenütt az a barangoló, szomorú nép, mely végzi a legaljasabb munkákat, s mulattatja a vigadni akarókat, s üldöztetik a rendszeretők által; néposztály, melyet minden ország úgy tekint, mintha valami eleven állatot nyelt volna el. A magyarországi cigányok állapotja még legtűrhetőbb. Ezek sajátítottak el legtöbb míveltséget, miután a főurak mulatási hajlama s a nép kedélye legjobban megszoktatá őket; váltak közülök nagy művészek, jó katonák (utóbbiak kivált a XVII. században)... Itt írnak rólok a költők nem megalázó dolgokat, s úri asszonyságok zongorázzák szerzeményeiket..."

**

Jókai írása megy el legmesszebb a cigányság elismerésében (még katonai erényeiről is tud), ugyanakkor meglehetősen idealizálja a magyarországi állapotokat. Ám azt helyesen látja, hogy nálunk a cigányság (bár pontosabb lenne a cigány *zenészekre* korlátozni a kört) a kulturális életben megkülönböztetett pozíciót vívott ki magának. Az „úri asszonyságok” azért zongoráztak előszeretettel cigányok által előadott darabokat, mert a magyar zene sajátos nemzeti stílusa éppen a cigánybandák játéka nyomán népszerűvé vált verbunkos zenéből alakult ki a XVIII-XIX. század fordulóján. Tehát a cigányzene nemcsak mulatozás eszköze volt, hanem több annál: a magyar *nemzeti identitás* egyik táplálója és formálója. A híres cigányprímások nemcsak ünnepelt sztárok, hanem a nemzeti panteon díszpolgárai, akiket a szépliteratúra is ünnepel. **

Utóbb a cigánynótázás oly mértékben magyaros cselekedetnek számított, hogy Molnár Ferenc méltán ironizált a kettő azonosításán: a *Játék a kastélyban* című vígjátékában (1926) a „talajtalan” cigányt az ősmagyar „talajhoz” társítva:

„LAKÁJ: *Elmennek éjjel lumpolni a tengerre. A művésznő őnagyságát imádják. Énekel nekik a hajón. Cigánnyal.*
:
y is van ?

TURAI
Cigán

LAKÁJ: *Négy szál. Különben itt játszanak a hotelben, a Corona d'Italiá-ban. De nem jók. A cigány nem ér semmit a vízen. A cigánynak talaj kell.*

TURAI:

Talaj. Igen. Hogyne."

* Jókai 1990:376.

** Csupán mutatóban néhány ilyen írás: Endrődi Sándor: Cinka Panna (1897), Ady Endre: Dankó (1903), Móra Ferenc: Dankó köszöntése (1912). Valamennyi megtalálható a Hegedűs Sándor és Varga Ilona szerkesztésében megjelent válogatásban, amit a téma iránt érdeklődő haszonnal forgathat (1994). A XX. századi cigány tárgyú novellákból újabb válogatást közöl Kőrössi P. 2001.

*** Molnár 1972:703.

Az irodalomra nézve különösen fontos, hogy a hasonlónak tudott szerep összefűzi a két hivatást; így lesz a cigány hegedűs a költő hasonmása - már a szimbolista-esztéticista értelmezést jóval megelőzve - Vörösmarty Mihály *Vén cigányéiban* (1854), majd Babits Mihály

Cigány

a siralomházbanjától

(1925) Zelk Zoltán

Tűzből mentett hegedűjéig

(1963). Természetesen a kettő közti párhuzam igencsak eltérő jelentésekkel bírhat: nemcsak a mesterség célja vagy természete tűnhet hasonlónak, hanem a közösnek érzett társadalomlélektani helyzet is, a megtörtség vagy akár a kitaszítottság élménye, vagy a mindennapok gondjaival nem törődő játék (örömszene) igézete, mint Szabó Lőrinc

Tücsökzenéjének

(1945)

A cigány benned

című, 293. darabjában:

„S közben mindig a tücskök!...

Szép ez a / gazdátlanul lebegő muzsika, / ez az egyetemes nagy vigalom. / Tépheted a hajad, hogy siralom /a földi sor, dicsérheti mese /a bölcs hangyát: a perc szerelmese /fütyül gondra, jövőre!... S láttad-e, /hogy sütkérezik az a fekete

I bogár a napon? (...) Hogy olyan kicsi, /azért még lehetsz testvére neki: / ő a cigány benned, a lélek, a /ráérő idill, a bohémia: /szeresd benne az ellentétedet, /szeresd, mert könnyelmű és elégedett!"

De a társadalmi elfogadással, némelykor dicsőséggel járó zenész egzisztencia csupán a kevesek számára kitörési lehetőség, a többségnek más sors jutott osztályrészül.

Hogy milyen, annak realista ábrázolására csak a XX. század eleje óta vállalkozik irodalmunk. Ady Endre *Répakapálás* című elbeszélése (1906) a közös nyomorúságban is virulens diszkriminációról szól: a parasztlányok nem engedik a velük együtt dolgozó két cigánylányt az ő korsójukból inni. Jóval súlyosabb konfliktushelyzetet jelenít meg Móricz Zsigmond

Karácsonyi ének

című novellája (1931): két falusi legénynek, akiknek tiszte és fontos bevételi forrása évek óta a betlehemi éneklés, váratlanul cigány konkurenciája támad, amit ők akként orvosolnak, hogy agyonverik a cigányokat.

Ismeretes, hogy a cigánykérdést, mint sok mást, 1949 után a szőnyeg alá söpörték, és a cigányság integrálódását társadalmunkba a szocialista viszonyok következményeként automatikusan bekövetkező folyamatnak tekintették. Ám irodalmunk, bár ritkán, de hírt adott a hamu alatt parázsló indulatokról. Szabó István *A lázadó* című elbeszélésének (1954) hőse, az öreg cigány élete alkonyán lázad fel az őt mindenkor sújtó diszkrimináció ellen: „...
hirtelen megvillant előtte minden: megperzselt lábujjai, Bogár fölszakított torka, a régi pofonok, rúgások, szidalmak, amit gyerekkorától vénségéig az emberektől kapott. Mindenki tegezte, de neki a csecsemőt is magáznia kellett.” *

Felindultsága gyilkosságba sodorja, a diszkrimináció pedig folytatódik tovább: a vizsgálatot folytató rendőrök a gyilkosság előzményeiről kizárólag a tragédiáért elsősorban felelős „magyarok”-at faggatják, az öreg cigányt meg sem kérdezik.

Úgy vélem, e néhány példa is elegendő, hogy bizonyítsa: már lehet olyan irodalmi hagyományról beszélni nálunk is, amely a cigányság problémáit nem külső nézőpontból láttatja. Más kérdés, hogy a konfliktushelyzetek ma sem ritkák, s a társadalmi megítélés alakulása távolról sem mondható kedvezőnek. Olykor egyenesen az derül ki, hogy a tisztázó munkát az alapoknál kell kezdeni. Példaképpen Csalog Zsoltra hivatkoznék, aki életműve jelentős hányadában a cigányság itthoni sorsával próbált számot vetni, s aki közel húsz éve vetette föl: még a magyar helyesírási szabályok is diszkriminatívak a cigányokkal szemben. De nem változott a helyzet azóta sem. Az 1972-es *Értelmező kéziszótárban* vagy az 1988-as, tehát most is érvényes

Helyesírás

si kéziszótárban

még mindig egybeírt, összetett szó a „cigánygyerek” vagy a „cigányasszony”, miközben a „magyar gyerek”-et és a „magyar asszony”-t külön írják. Tehát helyesírásunk (is) még mindig azt az előítéletet látszik leképezni, hogy a cigány ember nem olyan, mint a magyar, a német vagy az angol.

* Szabó 1954:33-40.